ПЕЧАТИ НА БЪЛГАРСКИТЕ ЦАРЕ ОТ 1197 ДО 1241 ГОДИНА[1]

Кирил НЕНОВ

Институт за исторически изследвания – Българска академия на науките, бул. „Шипченски проход“ № 52, бл. 17, София 1113; kanenov@gmail.com

ABSTRACT

The number of discovered lead seals of the Bulgarian Tsardom dated between the late 12th and the late 14th century is limited. Similar artefacts related to some of the Bulgarian tsars have not been found yet. A significant number of the published *molybdobulls* is not very well preserved, and this inevitably hinders the efforts to interpret their content. The future discovery of less damaged lead seals will allow to obtain more complete information from these sources about the medieval Bulgarian history. This paper presents substantial arguments regarding the attribution and the dating of some of the published seals of the Second Bulgarian Tsardom early rulers as well as their authenticity. Previous suggestions can be confirmed and some new ones can be made based on recently discovered *molybdobulls* and the existing studies on these monuments.

Keywords: medieval Bulgarian seals; Tsar Asen (I); Tsar Kaloyan; Tsar Boril; Tsar Yoan Asen (II); medieval Bulgarian state; 12th – 13th century

Благодарение на значителния и непрекъснато увеличаващ се фонд от средновековни български печати, който се намира в различни музейни хранилища и частни колекции, все повече се изясняват иконографията, надписите и хронологията на тези паметници. Но това изворово богатство принадлежи главно на периода 864/5 – 969/970 г., който може да бъде определен като златен век на българските моливдовули. За съжаление броят на откритите печати на Българското царство от края на XII – края на XIV в. не е никак голям. Дори за някои от българските владетели от това време досега не са известни подобни паметници. Същевременно немалка част от публикуваните моливдовули не са особено добре

[1] Статията е резултат от работата по проекта „Просопография на средновековна България“, финансиран от ФНИ към МОН. Договор № КП-06-Н60/12 от 22.11.2021 г.

запазени и това неминуемо възпрепятства тълкуването на тяхното съдържание. Вероятно обаче бъдещи находки в по-неувредено състояние ще подпомогнат изясняването на информацията за средновековната българска история, която тези изключителни източници притежават. Настоящата публикация има главно за цел да представи по-солидни аргументи относно атрибуцията и респективно датировката на някои от известните вече печати на владетелите на възобновеното след 1185/6 г. Българско царство, а още и такива за тяхната автентичност. Именно въз основа на откритите напоследък моливдовули и на историографските натрупвания могат да се направят както нови предположения, така и да се потвърдят стари такива.

1. *Печати на цар Калоян (1197 – 1207)*

1.1. Тип А

Лице: Св. Теодор Стратилат, изправен фронтално, с нимб, във воинско одеяние, държи копие с дясната си ръка, а лявата му ръка е опряна на изправен върху земята щит. Вертикален надпис в две колони: Ο|Α|Γ|Ι|Ο|C – ΘЄ|ΟΔ|Ω|ΡΟ|C = Ὁ ἅγιος Θεόδωρος. Зрънчест кръг.

Опако: Шестредов надпис: +CΦΡΑ|ΓΗC : ΙΩ̅ΒΑ|CΗΛЄΩC|ΤΩΝΒΟΛ|ΓΑΡΟΝ|+ = Σφραγὴς Ἰω(άννου) βασηλέως τῶν Βο(υ)λγάρον (Σφραγὶς Ἰωάννου βασιλέως τῶν Βουλγάρων). Зрънчест кръг.

1.1.1. Диам.: 35 – 36 (32) мм; деб.: 3,5 мм; тегло: 28,70 г.[2] Открит от иманяр в крепостта при с. Добри дол, Пловдивско. Съхранява се в РИМ – Шумен, инв. № 14 670 (**Обр. 1**).
Издания: Йорданов 2001, 92 – 95, № 151; Jordanov 2001, 452 – 458, no. 9; Jordanov, Zhekova 2007, 48 – 49, no. 80; Йорданов 2010, 165 – 169; Йорданов 2016а, 205 – 211, № 343; Йорданов 2016б, 320; Йорданов, Топалилов 2016, 840, № 32.

1.1.2. Диам.: 36 мм; тегло: 25,29 г. Открит при археологически разкопки в сектор 11 на Скопското кале през 2007 г. Съхранява се в Музея на град Скопие, инв. № 1-0018.
Издания: Йорданов 2010, 165 – 169; Mihajlovski 2016, 281 – 282, no. 11; Йорданов 2016а, 205 – 211, № 344; Йорданов 2016б, 320; Йорданов 2018, 528 – 529.

Буквите Α, Λ, Ω, Ν, Γ и Ρ, които се срещат върху опакото на този печат, както и върху този на „Калоян, цар на българите“, имат напълно идентична форма. Художествената концепция също е еднаква. От лицевата страна се явява светец в цял ръст, чието име е разположено от двете му страни, а от опаката страна е поместен единствено многоредов надпис, започващ и завършващ с равнораменен кръст и съдържащ името и титлата на притежателя на печата (в единия

[2] Данните за размерите и теглото на всички печати са по И. Йорданов.

случай редовете са четири, а в другия – шест). Общите стилистични белези между двата печата са толкова много, като дори може да се допусне, че майсторът на ядрата на булотириона е един и същ.

И. Йорданов твърди, че при надписа върху опакото съществуват отклонения от граматическите правила на гръцкия език (Йорданов 2001, 92; Jordanov 2001, 453; Йорданов 2010, 166; Йорданов 2016а, 206), но всъщност такива няма. Текстът е напълно изряден в това отношение. Замяната на ω с ο и на ι с η е често срещано явление в средновековните надписи на гръцки език, тъй като по това време тези графеми са отбелязвали едни и същи звуци – *o* и *i*. Със сигурност обаче тълкуването на надписа от Йорданов като Σφραγὶς Ἰωάννῃ βασιλεὺς τῶν Βουλγάρων е неточно (Йорданов 2001, 92; Jordanov 2001, 453; Йорданов 2010, 165; Йорданов 2016а, 205; Йорданов 2016б, 321; Йорданов 2018, 528)[3]. Неточно е и впечатлението на Йорданов, че текстът е написан в метрика (Йорданов 2001, 92; Jordanov 2001, 453; Йорданов 2016а, 206).

Като разглежда възможните атрибуции на печата между Асен, Иванко и Калоян, първоначално Йорданов допуска, че той най-вероятно принадлежи на Асен, брата на цар Петър IV (Йорданов 2001, 93 – 95; Jordanov 2001, 454 – 458), който според някои извори носел и кръщелно име Йоан. Същото мнение защитава и Р. Михайловски, който датира моливдовула между 1180 и 1190 г., когато районът на Горновардарската долина със своята стратегическа крепост Скопие се бил превърнал в епицентър на военен конфликт между византийския император Исак II Ангел, българския цар Йоан I Асен и сръбския велик жупан Стефан Неманя (Mihajlovski 2016, 281 – 282). След откриването на втори екземпляр от този печат в Скопие Йорданов започва да клони към възможността тези паметници да се свържат с личността на цар Калоян, като се аргументира с обстоятелството, че този град е бил превзет от споменатия български владетел (Йорданов 2010, 166 – 168; Йорданов 2016а, 207 – 211; Йорданов 2016б, 321 – 323; Йорданов 2018, 529). Същевременно обаче същият изследовател не открива причина Асен да не е изпращал кореспонденция до Скопие (Йорданов 2010, 167, бел. 2; Йорданов 2016а, 211, бел. 15; Йорданов 2016б, 323, бел. 14; Йорданов 2018, 529, бел. 11). И действително откриването на владетелски печат на кое да е място не е непременно доказателство за владеенето му от собственик на подобен предмет. Впоследствие с известно колебание Йорданов пак се връща към първоначалната си идея за идентификацията на личността зад моливдовулите с Асен (Йорданов, Топалилов 2016, 840). Що се отна-

[3] Тълкуването на надписа у Jordanov 2001, 453 изглежда е коригирано от редколегията на „Revue numismatique" или рецензентите на текста му, тъй като то не се среща в останалите (вкл. и покъсни) публикации на автора.

ся до предложението на Йорданов за съвладетелство между Петър и Асен, като първият бил коронясан за василевс на ромеите, а вторият – за василевс на българите (Йорданов 2001, 93 – 94; Jordanov 2001, 455 – 457; Йорданов 2016а, 207 – 211; Йорданов 2016б, 322; Йорданов, Топалилов 2016, 840), тя не би могла да се приеме, тъй като подобна практика не е съществувала във византийския свят.

Всъщност името Йоан се приписва на Асен, брата на цар Петър IV, само в късни извори, и то не във всички (срв. Божилов 1985, 35, бел. 1), и поради това неговото съществуване е съмнително. Спрямо царската титла на същия трябва да се отбележи, че за първи път тя е спомената от неговия син Йоан Асен (II) в надписа от църквата „Св. Четиридесет мъченици“ във Велико Търново (Popkonstantinov, Kronsteiner 1997, 167). Освен това липсват данни от съвременни на Петър IV автори, които да свидетелстват, че той се е отказал от царското си достойнство. Поради тези обстоятелства притежанието на името Йоан и титлата „цар“ от Асен е все още дискусионен въпрос, а не сигурно установен факт. За Иванко също няма конкретни данни в изворите, че той се е провъзгласил за цар, въпреки че Йорданов твърди подобно нещо (Йорданов 2001, 95; Jordanov 2001, 457; Йорданов 2010, 166; Йорданов 2016а, 210; Йорданов 2016б, 322 – 323). А да се смята, че той е имал печати с тази титла, е още по-малко вероятно. Що се отнася до Калоян, той е познат в изворите най-общо като Йоан, Йоаница, Калоян (Калойоан), като Йоан е едно от най-използваните названия, и то главно от съвременниците му (срв. Божилов 1985, 58, бел. 2). Посоченият факт също дава преимущество на отнасянето на моливдовулите от този тип към личността на цар Калоян.

1.2. Тип В

Лице: Богородица Агиосоритиса, изправена и обърната надясно, протяга двете си ръце в молитва към Божията ръка, която се появява в горния десен край. Сигли от двете ѝ страни: С҃В – Б҃ЦА = Св(ѧта) Б(огороди)ца (Свѧтаа Богородица). Зрънчест кръг.

Опако: Четириредов надпис: ✠КАЛ|ѠѢNЧ҃Р|БЛГАР|ѠМ✠ = Калѡѣн ц(а)р бл(ъ)гарѡм (Калоѣнъ цѣсарь блъгаромъ). Зрънчест кръг.

1.2.1. Диам.: 33 – 33 (32) мм; деб.: 4 мм; тегло: 23,86 г. Дарен около 1931 г. на Народния музей в София от националреволюционера Никола Обретенов. Съхранява се в НАИМ, инв. № 84 (**Обр. 2**).
Издания: Mušmov 1932, 135 – 138; Герасимов 1970, 35 – 37, № 3; Йорданов 2001, 101 – 102, № 154; Jordanov 2011, 6 – 7, no. 17; Йорданов 2016а, 213 – 216, № 347; Йорданов 2016б, 324 – 325.

До публикацията на Т. Герасимов автентичността на моливдовула не се оспорва. Според този изследовател най-сигурен показател за това, че печатът е съвременен фалшификат, е липсата на владе-

телски образ, както и особености от иконографско, палеографско и техническо естество (Герасимов 1970, 35). Впрочем същият автор отрича индиректно достоверността и на всички останали български владетелски печати от Средновековието, при които липсва фигурата на техния притежател (Герасимов 1970, 33, 35). Още Н. А. Мушмов обаче посочва, че този печат не е единственият подобен паметник без владетелски образ (Mušmov 1932, 137 – 138), като същият контрааргумент е използван и от Йорданов (Йорданов 2001, 101; Йорданов 2016а, 215). Докато Мушмов правилно отбелязва, че името Калоян е предадено според ортографията от XIII в., точно както е в Боянската църква (Mušmov 1932, 135), Герасимов посочва тази особеност като повод да се съмнява в неговата автентичност. Последният смята, че фалшификаторът е взел именно от Боянската църква тази форма и я е приложил при създаването на моливдовула. Вместо това Герасимов сочи за по-точно изписване на царския антропоним следните форми: Калоі҃ѡ (Кърчевски надпис); Калоꙗнь (Борилов синодик); Калѡіан', Калѡіѡаннъ, Калоіѡаннъ (Патриарх Евтимий); Caloiohannes (писма на цар Калоян до папа Инокентий III) (Герасимов 1970, 35 – 36). Впоследствие Йорданов също отбелязва, че името на Калоян е изписано върху дискутирания печат според домашните епиграфски традиции (Йорданов 2001, 101; Йорданов 2016а, 215). Герасимов освен това смята, че буквите (по-специално А, Р, К, М) в надписа имат по-различно начертание от характерното за епохата на цар Калоян. Според същия учен буди подозрение и неграмотното начертание на графемите от надписа върху лицевата страна (С҃В – Б҃ЦА), както и знакът за съкращение, който се представял винаги като права черта с пречупени краища или като вълнообразна черта (Герасимов 1970, 36). Йорданов обаче контрира и тези доводи с факта, че подобен шрифт се използва и при други печати, макар гравираният да му се струва малко по-груб от обичайното (Йорданов 2001, 101 – 102; Йорданов 2016а, 215). И наистина палеографията на писмените знаци отговаря на особеностите им на изобразяване от края на XII – началото на XIII в. Отбелязаните от Герасимов специфики на гравирането на графемите могат да се приемат по-скоро като опит от страна на твореца за по-декоративно представяне на сиглата С҃В върху лицевата страна. Що се отнася до останалите букви там – Б҃ЦА, те напълно съответстват на изписването им както на опакото, така и на начертанията им във века на цар Калоян. Освен това знакът за титла се среща в най-разнообразни (включително и подобни) форми в българските сфрагистични и епиграфски паметници от Средновековието. Герасимов открива неточности при изобразяването на Богородица в профил (всъщност тя е в 3/4) и смята, че този модел е зает от монети на Мануил I Комнин (Герасимов 1970, 36 – 37). Тези несъвършенства обаче се дължат по-скоро на неосо-

бено голямото майсторство на гравьора и вероятно на захабената частично повърхност на моливдовула. Същевременно използваната иконография на Богородица е характерна и за някои византийски печати. За Герасимов съмнение в оригиналността на паметника се поражда и от липсата на родовия покровител на първите български царе от края на XII – началото на XIII в. – св. Димитър, и заместването му с Богородица (Герасимов 1970, 37). Йорданов не открива в този факт особена изненада, тъй като изображението, макар и в по-тромав стил, включвало всички задължителни иконографски елементи (Йорданов 2001, 101; Йорданов 2016а, 215). Не бива да се забравя и обстоятелството, че Богородица често е изобразявана върху владетелски печати от византийския свят. Герасимов смята, че въпреки двата срещуположни отвора на ядрото средата на печата е плътна и през нея не може да е минавал шнур (Герасимов 1970, 37), но на тази особеност ще бъде обърнато внимание по-долу. Към мнението на Герасимов се присъединява Й. Юрукова, която също смята този печат за неавтентичен (Юрукова, Пенчев 1990, 69). Йорданов пък достига до заключението, че печатът би могъл да е изработен през или след XIV в. за доказване на подправен документ (Йорданов 2001, 101 – 102; Jordanov 2011, 7; Йорданов 2016а, 214 – 216; Йорданов 2016б, 325).

Както става ясно, единствените сериозни белези, че печатът е фалшификат, са забелязаният от Герасимов непълен отвор и неговата по-гладка, полирана, лъскава повърхност, която несъмнено го отличава от средновековните моливдовули. Същевременно всички останали специфични особености го определят като оригинален сфрагистичен паметник от Средновековието, който не би могъл да бъде изфабрикуван в по-ново време. Малко вероятно е да се допусне, че първият издател на паметника – Мушмов, изтъкнат специалист по нумизматика и сфрагистика, не е забелязал смущаващата външност на моливдовула и не се е усъмнил в неговата автентичност. Затова е по-правдоподобно да се приеме, че към момента на публикуването му в "Byzantinoslavica" е съществувал автентичен печат, който се е съхранявал в Народния музей в София. Изглежда обаче по-късно, преди повторното му издание от Герасимов, сиреч между 30-те и 60-те години на XX в., е било отлято точно на външен вид копие, направено от отпечатък на оригинала, което всъщност днес се пази в НАИМ под инв. № 84. Причините за това и съдбата на евентуално съществувалия автентичен печат остават загадка.

Сходният художествен замисъл, палеография, текстово съдържание и творческо изпълнение сами по себе си доказват автентичността и на двата типа печати на Калоян, чието откриване и публикуване е отдалечено от около 70-годишна дистанция. Първият тип печати трябва да се датира във времето между 1197 и преди 1202 г.,

когато българският владетел използва името Йоан/Йоаница, докато вторият тип следва да се постави в хронологическия отрязък между преди 1202 и до 1207 г., когато същият цар се назовава Калойоан/Калоян (срв. формата на владетелския антропоним в първото писмо на папа Инокентий III от 1199/1200 г. и тази в последвалия отговор на цар Калоян от 1202 г.) (Hageneder et al. 1979, 486, Nr. 255 [266]: Iohannitius; Hageneder et al. 1993, 224, Nr. 114 [115]: Caloiohannes).

2. Печати на цар Борил (1207 – 1218)

2.1. Тип А

Лице: Св. Димитър, изправен фронтално, с нимб, във воинско одеяние, държи копие с дясната си ръка, а лявата му ръка е опряна на изправен върху земята щит. Вертикален надпис в две колони: [С҃]|Т҃|Ы – ДН|МН|ТРІ|О|С = [С(ва)]ты Дмнтріос (Сватъıн Дмнтриосъ). Зрънчест кръг.

Опако: Цар Борил, изправен фронтално, носещ стема с пропендули, облечен с дивитисион и лорос, чиито краища са преметнати през лявата и дясната му ръка, стъпил върху супендиум, в дясната си ръка държи дълъг кръстообразен скиптър, а в лявата си – акакия. Вертикален надпис в две колони: БО|РІ|ЛЪ – ЧРБ|ЛЪГ|АРО|М = Борілъ ц(а)р блъгаромъ (Борилъ цѣсарь блъгаромъ). Зрънчест кръг.

2.1.1. Диам.: 31,5 – 34 мм; деб.: 4 мм; тегло: 26,82 г. Открит в средновековно градище в района на с. Белотинци, Белоградчишко. Дарен на Народния музей в София от Ст. Макариев. Съхранява се в НАИМ, инв. № 74.
Издания: Добруски 1901, 815 – 816, № 2; Dobrusky 1901, 260 – 261, n° II; Мушмов 1913, 229, № 8; Мушмов 1924, 158 – 159, № 244; Юрукова, Пенчев 1990, 50 – 51; Йорданов 2001, 105, № 155; Jordanov 2011, 7 – 8, no. 18; Йорданов 2016а, 216 – 217, № 348; Йорданов 2016б, 325 – 326.

2.1.2. Диам.: 30,5 – 35 (26) мм; деб.: 5 мм; тегло: 37,04 г. Открит през 1972 г. при археологически разкопки на Южната порта във Вътрешния град на Преслав (кв. 172/218). Съхранява се в АМ – Велики Преслав, инв. № 556 (**Обр. 3**).
Издания: Герасимов 1973, 80 – 82; Юрукова, Пенчев 1990, 50 – 51; Йорданов 2001, 105, № 156; Йорданов 2016а, 216 – 217, № 349; Йорданов 2016б, 325 – 326.

2.1.3. Диам.: 36 мм; тегло: 28,69 г. В долната му част липсва отчупен фрагмент. Открит при археологически разкопки в сектор 21 на Скопското кале през 2009 г.
Издания: Mihajlovski 2016, 299 – 300, no. 51; Йорданов 2018, 529 – 531.

Поради недоброто състояние на първия открит екземпляр В. Добруски допуска, че вляво от образа на св. Димитър е стоял надписът ΟΑΓΙΟϹ = Ὁ ἅγιος (Добруски 1901, 816), като с това мнение първоначално се съгласява и Мушмов (Мушмов 1913, 231). Намирането на втория екземпляр обаче опровергава това предположение. Думата

за „свети“ според Герасимов е представена като ЪІ̅ върху печата, а името на светеца – като ДНМНТР͡(Герасимов 1973, 82). Юрукова посочва правилното ДНМНТРІОС, но не представя четене на първата дума от тази страна (Юрукова, Пенчев 1990, 50). Йорданов се съгласява с нейното разшифроване, но първата част от надписа определя като сигла: ЪІ̅ (Йорданов 2001, 105; Йорданов 2016а, 216; Йорданов 2016б, 325; Йорданов 2018, 530). Подобно на последното четене представя и Михайловски: ЪІ ДНМНТРІОС (Mihajlovski 2016, 299). Непълната съхраненост на лявата част от текста не дава възможност за категорично мнение – единствено ясно си личи Ы. По всяка вероятност хоризонталната черта над Ы, която се интерпретира като титла, представлява горната част от буквата Т. Вероятно върху матрицата на булотириона е било гравирано: С̅ТЫ. Този тип печати с образа на св. Димитър е най-ранният известен досега в българската сфрагистична традиция (срв. Йорданов 2001, 102; Йорданов 2016а, 215).

3. Печати на цар Йоан Асен (1218 – 1241)

3.1. Тип А

Лице*:* Св. Димитър, изправен фронтално, с нимб, във воинско одеяние, държи копие с дясната си ръка, а лявата му ръка е опряна на изправен върху земята щит. Надпис в две колони: СВ|ѦТ|ЪІ|Д – Н|М|НТ|Р = Свѧтъı Днмнтр(нє) (Свѧтъıн Днмнтрнє). Зрънчест кръг.

Опако*:* Цар Йоан Асен, изправен фронтално, носещ стема с пропендули, облечен с дивитисион и лорос, чийто край е преметнат през лявата му ръка, в дясната си ръка държи дълъг кръстообразен скиптър, а в лявата си – акакия. Надпис в две колони: АС|ѢN|Ч̅Р – Б|ЛГ|АР|О|М = Асѣн ц(а)р бл(ъ)гаром (Асѣнъ цѣсарь блъгаромъ). Зрънчест кръг.

3.1.1. Диам.: 32 – 35 (32) мм; деб.: 4 мм; тегло: 42 г. Открит в Истанбул. Съхранява се в НАИМ, инв. № 75 (**Обр. 4**).
Издания: Добруски 1901, 814 – 815, № 1; Dobrusky 1901, 259 – 260, nº I; Мушмов 1913, 229, № 7; Мушмов 1924, 158, № 243; Юрукова, Пенчев 1990, 50 – 51; Йорданов 2001, 99, № 152; Jordanov 2011, 6, no. 16; Йорданов 2016а, 212 – 213, № 345; Йорданов 2016б, 323 – 324.

3.1.2. Диам.: 31,5 – 31,5 мм; деб.: 3 – 4 мм. Съхранява се в частна колекция (Ст. Билик, София).
Издания: Йорданов 2001, 99, № 153; Йорданов 2016а, 212 – 213, № 346; Йорданов 2016б, 323 – 324.

Още Добруски определя притежателя на този печат като Асен I, брата на цар Петър IV (Добруски 1901, 814). След него тази констатация се поддържа от Мушмов (Мушмов 1913, 229; Мушмов 1924, 158). Юрукова също смята, че на моливдовула е изобразен Асен I, но го определя като средновековен фалшификат, изработен между края на

XIII и първите десетилетия на XVI в. Според нея гравьорът е комбинирал иконографията на св. Димитър от печатите на цар Борил и иконографията на владетеля от печатите на цар Константин Асен (Юрукова, Пенчев 1990, 50 – 51). Йорданов определя паметника също като печат на Йоан Асен I и е съгласен, че се наблюдават различия в сравнение с изображенията от моливдовулите на цар Борил. Той отбелязва, че скиптърът прилича на този от монетите на цар Йоан Александър. Същият сфрагист обаче не намира обяснение в наличието на втори екземпляр, ако първият е неоригинален и произхожда от XIII – XIV в. (Йорданов 2001, 99; Йорданов 2016а, 213). Всъщност приликите и разликите в иконографията на тези печати спрямо Бориловите и тези на Константин Асен имат напълно логическа обосновка. Техните особености се дължат именно на обстоятелството, че въпросните паметници трябва да се атрибутират към цар Йоан Асен (II) и така тези уж противоречия изчезват напълно. Гравьорът на печатите на цар Йоан Асен е заимствал образа на св. Димитър от предходните печати на цар Борил, а гравьорът на Константин Асен е заимствал образа на владетеля от печатите на Йоан Асен (II) или от тези на някой от неговите наследници на търновския престол. Самият факт, че иконографията на печатите на Борил и Асен е толкова близка, показва, че между тях съществува концептуална и времева приемственост, а такава би липсвала, ако печатите бяха на Асен, брата на цар Петър IV. Същевременно обаче те се различават съществено от печатите на цар Калоян, което навежда на мисълта, че е много малко вероятно те да се свържат с личността на първия Асен. Това, че Йоан Асен (II) е назован в печатите само като „Асен“, не представлява изолирано явление в писмените паметници от негово време. Както е известно, той фигурира само като „Асен“ в следните текстове: Дубровнишка грамота – Асѣн (Ильинский 1911, 13); Ватопедска грамота – Асѣн (Ласкарис 1930, 5); Станимашки надпис – Асѣнь (Popkonstantinov, Kronsteiner 1997, 15); Кричимски надпис – Асѣн (Popkonstantinov, Kronsteiner 1997, 85). Именно фактът, че печатите на „Асен, цар на българите“ се различават от тези на цар Калоян, но следват иконографията на печатите на цар Борил, показва, че те са били изработени след 1218 г. въз основа на печатите на Борил, които са първите с подобна иконография от известните досега.

3.2. Тип B

Лице: Св. Димитър, седнал фронтално върху трон, с нимб, във воинско одеяние и с наметало, стъпил върху супендиум, с дясната си ръка държи полуизваден меч, а с лявата си – ножница. Надпис в две колони: С҃Т|ЪІ – ДН|МНТ|РНЄ = С(вѧ)тъі Днмнтрнє (Свѧтъін Днмнтрнє). Зрънчест кръг.

Опако: Цар Йоан Асен, изправен фронтално, с брада, носещ стема с пропендули, облечен в дивитисион и лорос, чийто край е преметнат през лявата му ръка, стъпил върху супендиум, в дясната си ръка държи лаба-

рум, а в лявата си – кълбо с кръст (*globus cruciger*). Надпис в две колони: І҃Ѡ|АСѢ|НЧ҃РБ|ЛЪГ|А – РѠ|МЪН|ГРЪ|КОМ|Ъ = Іѡ(ан) Асѣн ц(а)р блъгарѡмъ н гръкомъ (Ноанъ Асѣнъ цѣсарь блъгаромъ н гръкомъ). Зрънчест кръг.

3.2.1. Диам.: 43 – 44 (38) мм; деб.: две пластинки по 1 мм. Пробит с остър предмет вдясно от главата на владетеля след 1906 и преди 1937 г. (срв. Йорданов 2019а, 236 – 239; Йорданов 2019б, 59). Съхранява се в Зографския манастир, прикрепен е към фалшивата Калиманова грамота от XVI в. (**Обр. 5**). *Издания*: Стоилов 1908, 88, 90; Мушмов 1913, 230, № 9; Мушмов 1924, 160, № 246; Gerasimov 1960, 63 – 65; Юрукова, Пенчев 1990, 51 – 52; Йорданов 2001, 110, № 157; Йорданов 2016а, 217 – 219, № 350; Йорданов 2016б, 326; Йорданов 2019а, 235 – 242; Йорданов 2019б, 57 – 64.

Този печат е единственият досега известен хрисовул от периода 1197 – 1241 г. Титлата „цар на българи и гърци“ се среща и в Станимашкия надпис от 1231 г., Дубровнишката грамота и Ватопедската грамота. По всяка вероятност тя е инспирирана от победата на българския владетел в битката при Клокотница (1230 г.), пленяването на Теодор Комнин, последвалото разширяване на Българското царство за сметка на Епирската държава и подчиняването на значителни маси византийско население. Както може да се съди от предходните сфрагистични паметници, до появата му българските владетели от разглеждания хронологически обхват са носили титлата „цар на българите“ върху своите печати. Затова е напълно логично да се предположи, че първият тип печати на Йоан Асен трябва да се датира в 1218 – 1230/1 г., а вторият – в 1230/1 – 1241 г. (срв. Gerasimov 1960, 64; Йорданов 2001, 110; Йорданов 2016а, 218 – 219; Йорданов 2019б, 62). Обикновено се смята, че хрисовулът е скрепявал неизвестен документ за привилегии в полза на Зографския манастир (Gerasimov 1960, 64 – 65; Йорданов 2001, 110; Йорданов 2016а, 218; Йорданов 2016б, 327), което е най-вероятно. Поради географската близост обаче не бива напълно да се изключва възможността печатът от Зографския манастир да е скрепявал Ватопедската грамота и впоследствие да е бил пренесен и използван при създаването на Калимановата грамота.

Направените наблюдения, анализ и заключения представляват опит за прецизиране както на тълкуването на образите и надписите върху разгледаните тук печати, така и на атрибуцията и датировката им. Откритите напоследък моливдовули на „Йоан, василевс на българите“ сами по себе си потвърждават автентичността на печата на „Калоян, цар на българите“, който през последните петдесетина години незаслужено до известна степен бе обявен за фалшификат. Всъщност по всяка вероятност той е копие от XX век на средновековен оригинал. Многото сходства във вида и надписите на тези два типа печати и ономастичната информация от текстовете им да-

ват пълно основание да се приеме, че те принадлежат на един и същ владетел. Въз основа на откроващата се иконографска последователност в български сфрагистични паметници от XIII в. и съществуващата традиция името на цар Йоан Асен (II) да се предава в текстове от негово време и само като „Асен", се достига до констатацията, че познатите моливдовули на „Асен, цар на българите" се отнасят именно до него, докато печати на „цар Асен I" до този момент не са известни. Текстовите данни от различните типове сфрагистични паметници на цар Калоян и цар Йоан Асен (II) позволяват датировката на печатите им да се отнесе към по-конкретни периоди от управлението на тези владетели.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА/REFERENCES:

Божилов 1985: И. Божилов. Фамилията на Асеневци (1186 – 1460). Генеалогия и просопография. София, 1985. [Bozhilov 1985: I. Bozhilov. Familiyata na Asenevtsi (1186 – 1460). Genealogiya i prosopografiya. Sofia, 1985.]

Герасимов 1970: Т. Герасимов. Фалшиви печати на български царе от X, XIII и XIV в. – Археология, 12/2, 1970, 32 – 43. [Gerasimov 1970: T. Gerasimov. Falshivi pechati na balgarski tsare ot X, XIII i XIV v. – Arheologiya, 12/2, 1970, 32 – 43.]

Герасимов 1973: Т. Герасимов. Моливдовул на цар Борил, намерен в Преслав. – Векове, 2/1, 1973, 80 – 82. [Gerasimov 1973: T. Gerasimov. Molivdovul na tsar Boril, nameren v Preslav. – Vekove, 2/1, 1973, 80 – 82.]

Добруски 1901: В. Добруски. Три старобългарски царски печата. – Сборник за народни умотворения, наука и книжнина, 18, 1901, 813 – 818. [Dobruski 1901: V. Dobruski. Tri starobalgarski tsarski pechata. – Sbornik za narodni umotvoreniya, nauka i knizhnina, 18, 1901, 813 – 818.]

Ильинский 1911: Г. А. Ильинский. Грамоты болгарских царей. Москва, 1911. [Ilyinskiy 1911: G. A. Ilyinskiy. Gramotay bolgarskih tsarey. Moskva, 1911.]

Йорданов 2001: И. Йорданов. Корпус на печатите на средновековна България, София, 2001. [Yordanov 2001: I. Yordanov. Korpus na pechatite na srednovekovna Balgariya, Sofia, 2001.]

Йорданов 2010: И. Йорданов. Печатите на Йоан, василевс на българите. – Нумизматика, сфрагистика и епиграфика, 6, 2010, 165 – 169. [Yordanov 2010: I. Yordanov. Pechatite na Yoan, vasilevs na balgarite. – Numizmatika, sfragistika i epigrafika, 6, 2010, 165 – 169.]

Йорданов 2016а: И. Йорданов. Корпус на средновековните български печати (Плиска – Преслав 12). София, 2016. [Yordanov 2016a: I. Yordanov. Korpus na srednovekovnite balgarski pechati (Pliska – Preslav 12). Sofia, 2016.]

Йорданов 2016б: И. Йорданов. Възстановяване на българската държавност (1185 – 1235). Приносът на нумизматиката и сфрагистиката. – Във: Великите Асеневци. Сборник с доклади от конференция, посветена на 830 години от въстанието на братята Петър и Асен, началото на Второто българско царство и обявяването на Търново за столица на България и 780 години от легитимното възобновяване на Българската патриаршия. Велико Търново, 2016, 319 – 331. [Yordanov 2016b: I. Yordanov. Vazstanovyavane na balgarskata darzhavnost (1185 – 1235). Prinosat na numizmatikata i sfragistikata. – Vav: Velikite Asenevtsi. Sbornik s dokladi ot konferentsiya, posvetena na 830 godini ot vastanieto na bratyata Petar i Asen, nachaloto na Vtoroto balgarsko tsarstvo

i obyavyavaneto na Tarnovo za stolitsa na Balgariya i 780 godini ot legitimnoto vazobnovyavane na Balgarskata patriarshiya. Veliko Tarnovo, 2016, 319 – 331.]

Йорданов, Топалилов 2016: И. Йорданов, И. Топалилов. Средновековни оловни печати от крепостта край с. Добри дол, Пловдивско. – В: Проф. д-р. Борис Борисов. Приятели и ученици (ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“ и българската археология, 2). Велико Търново, 2016, 831 – 844. [Yordanov, Topalilov 2016: I. Yordanov, I. Topalilov. Srednovekovni olovni pechati ot krepostta kray s. Dobri dol, Plovdivsko. – V: Prof. d-r. Boris Borisov. Priyateli i uchenitsi (VTU „Sv. sv. Kiril i Metodiy“ i balgarskata arheologiya, 2). Veliko Tarnovo, 2016, 831 – 844.]

Йорданов 2018: И. Йорданов. Два български царски печата, намерени в Скопие. – В: Laudator temporis acti. Studia in memoriam Ioannis A. Božilov. II. Ius, imperium, potestas, litterae, ars et archaeologia, cur. I. A. Biliarsky. Serdicae, 2018, 526 – 532. [Yordanov 2018: I. Yordanov. Dva balgarski tsarski pechata, namereni v Skopie. – V: Laudator temporis acti. Studia in memoriam Ioannis A. Božilov. II. Ius, imperium, potestas, litterae, ars et archaeologia, cur. I. A. Biliarsky. Serdicae, 2018, 526 – 532.]

Йорданов 2019а: И. Йорданов. Златният печат на цар Иван Асен II (1218 – 1241), съхраняван в архива на манастира Зограф. – В: Зографски съборник. Зографският архив и библиотека. Изследвания и перспективи, съст. Д. Пеев et al. Света гора, 2019, 235 – 242. [Yordanov 2019a: I. Yordanov. Zlatniyat pechat na tsar Ivan Asen II (1218 – 1241), sahranyavan v arhiva na manastira Zograf. – V: Zografski sabornik. Zografskiyat arhiv i biblioteka. Izsledvaniya i perspektivi, sast. D. Peev et al. Sveta gora, 2019, 235 – 242.]

Йорданов 2019б: И. Йорданов. Златният печат на цар Иван Асен II. – В: Цар Иван Асен II (1218 – 1241). Сборник по случай 800-годишнината от неговото възшествие на българския престол, съст. и ред. В. Гюзелев, И. Г. Илиев, К. Ненов. Пловдив, 2019, 57 – 64. [Yordanov 2019b: I. Yordanov. Zlatniyat pechat na tsar Ivan Asen II. – V: Tsar Ivan Asen II (1218 – 1241). Sbornik po sluchay 800-godishninata ot negovoto vazshestvie na balgarskiya prestol, sast. i red. V. Gyuzelev, I. G. Iliev, K. Nenov. Plovdiv, 2019, 57 – 64.]

Ласкарис 1930: М. Ласкарис. Ватопедската грамота на цар Иван Асеня II (Български старини, 11). София, 1930. [Laskaris 1930: M. Laskaris. Vatopedskata gramota na tsar Ivan Asenya II (Balgarski starini, 11). Sofia, 1930.]

Мушмов 1913: Н. А. Мушмов. Две неиздадени български монети. Известия на Българското археологическо дружество, 3/2, 1912 – 1913, 224 – 234. [Mushmov 1913: N. A. Mushmov, Dve neizdadeni balgarski moneti. Izvestiya na Balgarskoto arheologichesko druzhestvo, 3/2, 1912 – 1913, 224 – 234.]

Мушмов 1924: Н. А. Мушмов. Монетите и печатите на българските царе. София, 1924. [Mushmov 1924: N. A. Mushmov. Monetite i pechatite na balgarskite tsare. Sofia, 1924.]

Стоилов 1908: А. П. Стоилов. Бележки по компилацията на отдавания хрисовул на Ивана Калимана I., даден на Зографския манастир (1192 г.). – В: Zbornik u slavu Vatroslava Jagića. Berlin, 1908, 81 – 96. [Stoilov 1908: A. P. Stoilov. Belezhki po kompilatsiyata na otdavaniya hrisovul na Ivana Kalimana I., daden na Zografskiya manastir (1192 g.). – V: Zbornik u slavu Vatroslava Jagića. Berlin, 1908, 81 – 96.]

Юрукова, Пенчев 1990: Й. Юрукова, В. Пенчев. Български средновековни печати и монети. София, 1990. [Yurukova, Penchev 1990: Y. Yurukova, V. Penchev. Balgarski srednovekovni pechati i moneti. Sofia, 1990.]

Dobrusky 1901: V. Dobrusky. Deux molybdobulles bulgares uniques et inédites. – Revue numismatique, 4/5, 1901, 258 – 261.

Gerasimov 1960: Th. Gerasimov. Sceaux bulgares en or des XIIIe et XIVe siècles. – Byzantinoslavica, 21/1, 1960, 62 – 74.

Hageneder et al. 1979: Die Register Innocenz' III. 2. Pontifikatsjahr, 1199/1200. Texte. Bearbeitet von O. Hageneder, W. Maleczek und A. A. Strnad. Rom – Wien, 1979.

Hageneder et al. 1993: Die Register Innocenz' III. 5. Pontifikatsjahr, 1202/1203. Texte. Bearbeitet von O. Hageneder unter Mitarbeit von Ch. Egger, K. Rudolf und A. Sommerlechner. Wien, 1993.

Jordanov 2001: I. Jordanov. Byzantine Lead Seals from the Stronghold near Dobri Dol, Plovdiv Region. – Revue numismatique, 157, 2001, 443 – 469.

Jordanov 2011: I. Jordanov. The Collection of Medieval Seals from the National Archaeological Museum Sofia. Sofia, 2011.

Jordanov, Zhekova 2007: I. Jordanov, Zh. Zhekova. Catalogue of Medieval Seals at the Regional Historical Museum of Shumen. Shumen, 2007.

Mihajlovski 2016: R. Mihajlovski. A Collection of Medieval Seals from the Fortress Kale in Skopje, Excavated between 2007 and 2012. – Byzantion, 86, 2016, 261 – 316.

Mušmov 1932: N. A. Mušmov. Un sceau en plomb du tsar Kaloyan (1196 – 1207). – Byzantinoslavica, 4, 1932, 135 – 138.

Popkonstantinov, Kronsteiner 1997: K. Popkonstantinov, O. Kronsteiner. Altbulgarische Inschriften. 2. Wien, 1997.

SEALS OF THE BULGARIAN TSARS FROM 1197 TO 1241

Kiril NENOV

SUMMARY

The observations, the analysis and the conclusions in this paper are an attempt for a more precise interpretation of the images and the inscriptions on the discussed seals as well as their attribution and dating. The recently discovered *molybdobulls* of "Yoan, Basileus of the Bulgarians" confirms the authenticity of the seal of "Kaloyan, Tsar of the Bulgarians", which has been considered a forgery, rather undeservedly, in the last fifty years. In fact, it is most probably a 20th-century copy of a medieval original. The numerous similarities in the appearance and inscriptions of these two types of seals together with the onomastic information from the written sources, allow to assume that they belong to the same ruler. Two conclusions have been made based on the distinctive iconographic sequence provided by the 13th century Bulgarian sphragistic monuments and the existing tradition in texts from this period when Tsar Yoan Asen (II) is named just Asen: the published *molybdobulls* of "Asen, Tsar of the Bulgarians" refer actually to Yoan Asen II, and no lead seals of Tsar Asen I have been found until present. The texts on the various types of sphragistic monuments of Tsar Kaloyan and Tsar Yoan Asen (II) allow to specify the dating of their seals and to relate it to particular periods of their reigns.

Обр. 1. Моливдовул на цар Калоян
(снимка: РИМ – Шумен; по опакото има дребни остатъци от пластилин).
Fig. 1. Molybdobull of tsar Kaloyan
(photo: RHM – Shumen; there are small remains of plasticine).

Обр. 2. Копие на моливдовул на цар Калоян (снимка: авторът).
Fig. 2. Copy of a Molybdobull of tsar Kaloyan (photo: the author).

Обр. 3. Моливдовул на цар Борил (снимка: авторът).
Fig. 3. Molybdobull of tsar Boril (photo: the author).

Обр. 4. Моливдовул на цар Йоан Асен (снимка: авторът).
Fig. 4. Molybdobull of tsar Yoan Asen(photo: the author).

Обр. 5. Хрисовул на цар Йоан Асен (снимка: Зографски манастир).
Fig. 5. Chrysobull of tsar Yoan Asen (photo: Zografski monastery).